

Sana *raamattu* Agricolalla ja uudemmassa kirjasuomessa

Usein on mainittu rinnakkain sanat *risti*, *pakana*, *pappi* ja *raamattu* yhtenä osoituksena siitä, että kristinuskosta on varhain tullut Suomeen vaikutteita idästä (ks. esim. Mikkola 1894, 31; Juva 1964, 105; Joki 1989, 24; Salo 1997, 122). Nämä kaikki ovat suomessa vanhoja venäläisiä tai slaavilaisperäisiä lainoja (SKES II 466, III 488–489; SSA 2, 294, 311–312).

Suomen sanaa *raamattu* ei kuitenkaan voida joka suhteessa asettaa niiden muiden sanojen rinnalle. Sekin on kyllä vanha venäläisperäinen laina, SKES:n mukaan lainattu 1300-luvulla muinaisvenäjältä, jossa se on ollut asussa *gramata*, merkityksenä 'kirjaimet, kirjoitus, kirje'. Virossa *raamat*-sanalla on nykyäänkin vain merkitys 'kirja, kirjoitus, kirje'. Venäjään sana on aikoinaan lainattu kreikasta, sanasta *grámmata* (mon.) (Vasmer 1953 s. v. *grámota*; SKES III 703).

Se, että *raamattu* lainanantajakielessä ei ole kuulunut kristinuskon terminologiaan, on kyllä jo kauan ollut tunnettu asia. Sen sijaan ei ole selvitetty, miten sanaa on käytetty vanhassa kirjasuomessa ja minkäläisten vaiheiden kautta se on tullut nykyiseen käyttöön. Rapola ilmoittaa suomen sanojen ensiesiintymien luettelossa, että *raamattu* ensi kerran esiintyy Agricolalla 1544 (so. Rukouskirjassa) ja nykymerkityksessään 1551 (so. joko Psalttarissa tai Veisut ja ennustukset -teoksessa) (Rapola 1960, 58). Pyrkimykseni on tässä kirjoituksessa ensin selvittää sanan käyttöä Agricolan ja hänen aikalaistensa kielessä, jossa, kuten osoitan, sanan käyttö on paljon moninaisempaa kuin nykyään. Vertauskohtana pidän lähinnä 1800-luvun ja 1900-luvun kieltä. Sanan käyttöä Agricolan ja varhaisnykysuomen välisenä aikana käsitellen vain lyhyesti, syistä, jotka myöhemmin ilmenevät.¹

¹ Kiitän käsikirjoitukseni anonyymeja ennakkotarkastajia asiallisista kommentista.

Agricola ja aikalaiset

Agricolan teoksissa *raamattu* on nykykielen näkökulmasta yllättävän yleinen sana. Index Agricolaensiksen mukaan Agricolan teoksissa on kaikkiaan 172 *raamattu*-sanan eri sijamuotojen esiintymää. Lisäksi se esiintyy parin yhdysosan jälkiosana: *lakiraamattu* (2 es.) ja *messuraamattu* (1 es.). Kun nämä lisätään edellisiin, saadaan yhteensä 175 esiintymää. Esiintymien määrät Agricolan eri teoksissa ovat: ABC-kirja –, Rukouskirja 20, Uusi testamentti 105, Käsikirja 11, Messu 2, Piina 8, Psaltari 14, Veisut ja ennustukset 10, Ne profeetat 5. Sana *Biblia*, joka merkitsee samaa kuin nykykielessä *Raamattu*, esiintyy mainitun luettelon mukaan Agricolalla vain 8 kertaa.

Aluksi joitakin esimerkkejä Agricolan *Biblia*-sanasta:

- (1) Rucouskiria, *Bibliasta*, se on molemista Testamentista, Messuramatusta, ia muusta monesta, jotca toysella polella Luetellan, cokoopoymettu Somen Turussa. MDXLIII. (Agr. I 1; tästä eteenpäin mainitsen vain MAT:n osan ja sivun; Agricolan ja muiden vanhimpien tekstien vinoviivan korvaan pilkulla; rivinylisen viivan tarkoittamat kirjaimet panen sulkeisiin).
- (2) Caikinaiset Rucouhet coco *Bibliasta*, se on Wanhasta ja Wdhesta Testame(n)tista (I 871).
- (3) ei semmengen coco pyhes Ramatus, quin *Bibliaxi* cutzutan, iotakin, quin ei Psaltaris lyhykeisest ia selkiesti toimitetuxi leute. (III 204.)
- (4) Ellei Me Somalaiset szaa. Prentettu coco *Biblia*. (III 438.)
- (5) Wiele *Bibliast* mwdh tulisit, ios nemet otoliset olisit. (III 719.)

Kuten nämäkin esimerkit osoittavat, niin Agricolalla *Biblia* merkitsee samaa kokonaisuutta kuin nykysuomen *Raamattu*. Milloin selvyys vaatii, käytänkin seuraavassa tässä merkityksessä *Biblia*-sanaa.

Tarkastelen aluksi *Raamattu*-sanan käyttöä Agricolan Uudessa testamentissa, koska siinä on lähdekielten vaikutus selvimmin arvioitavissa. Näitä UT:n lähteitä on aikoinaan selvittänyt teologi Arthur Hjelt (1909). Viimeksi on kielellisin perustein asiaa tarkentanut Marja Itkonen-Kaila (1997). Näiden selvitysten mukaan Agricola on lähteinään käyttänyt (1) Erasmus Rotterdamilaisen julkaisemaa UT:n kreikankielistä alkutekstiä, (2) Erasmusen laatimaa latinankielistä UT:n käännöstä, (3) latinankielistä Vulgata-käännöstä, (4) Lutherin saksannosta, (5) 1526 ilmestynyttä ruotsalaista Uutta testamenttia ja (6) 1541 ilmestynyttä ruotsalaista kokoraamattua, ns. Kustaa Vaasan Raamattua. Marja Itkonen-Kailan selvitysten mukaan on vaikea erotella toisistaan kreikkalaisen tekstin ja latinannosten vaikutusta. Joka tapauksessa Vulgatan merkitys tässä on ollut hyvin pieni, kun taas Erasmusen latinankielisen käännöksen vaikutus on voimakas (Itkonen-Kaila 1997, 57). Lutherin saksannos on Agricolalla ollut apunaan ilmeisesti koko käännöstyön ajan. Nähtävästi hän on työnsä eri vaiheissa käyttänyt eri painoksia, mutta ei ole voitu tarkoin sel-

vittää, mitkä painokset ovat missäkin vaiheessa olleet hänen lähteinään (Itkonen-Kaila 1997, 77, 81, 84). Ruotsalainen 1526:n Uusi testamentti ja 1541:n Raamattu eroavat niin vähän toisistaan, että on hyvin vaikea osoittaa, missä määrin kumpaakin on käytetty (Itkonen-Kaila 1997, 85, 106–107).

Vertailussa olen järjestelmällisesti käyttänyt seuraavia tekstejä: (1) Erasmus latinannos 1525 (näköispainos 1962; käytän lyhennettä Er.), (2) Lutherin saksannos 1534 (näköispainos 1935, lyh. L), (3) ruotsalainen UT 1526 (lyh. NT), (4) ns. Kustaa Vaasan Raamattu 1541 (lyh. GVB). Mainittujen ruotsinnosten lähteenä on käytössäni ollut Natan Lindqvistin toimittama kirja ”Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526” (1941).

Varsinaisessa UT:n tekstissä (johdannot ja selitykset sivuuttaen) on Agricola yhteensä 51 raamattu-sanan esiintymää. Niistä ylivoimainen enemmistö, 40 kpl, on sellaisia, joissa lähdeteksteissä on Er. *scriptura*, L *schrift* sekä NT ja GVB *schrift* tai jokin näiden sanojen muoto. Muissa 11 tapauksessa on Agricolan raamattu-sanan vastineena Er. *liber*, L *buch* sekä NT ja GVB *book* tai jokin näiden sanojen muoto. Erasmusuksen latinannoksen, Lutherin saksannoksen ja ruotsalaisten tekstien vastineet ovat aina nämä, lukuun ottamatta kahta tapausta: Room. 10:8 ei Erasmusella eikä Lutherilla ole mitään substantiivivia raamattu-sanan vastineena; 2.Tim. 3:15 taas on Erasmusella muoto *litteras* (Agr. *Ramatudh*, L *Schrift*, NT + GVB *Schrift*). Sellaisia tapauksia, joissa olisi Er. *scriptura* ja muissa *buch*, *book* tai päinvastoin Er. *liber* ja muissa *schrift*, *schrift*, ei ole.

Esitän kaikki 11 tapausta, joissa lähdeteksteissä on *liber – buch – book*:

- (6) Mark. 12:26 Ettekö te lukeneet ole Mosesen *Ramatus* / Er. in *libro* Mosis / L im *buch* Mosi / NT + GVB j Mosi *book*.
- (7) Luuk. 3:4 Esaian Prophetan sarnan *Ramatus* / Er. in *libro* sermonum Hesaiae prophetae / L jnn dem *buch* der rede Isaiaes des Propheten / NT + GVB j then *boken* aff Jsaie Prophetes ordom.
- (8–9) Luuk. 4:17 Ia annettin henelle Esaian Prophetan *Ramattu*. Ia quin hen *Ramatun* auasi, nin hen leusi paican / Er. *liber* Esaiae prophetae, & ut explicuit *librum* / L das *buch* des Propheten Isaiaes – – Vnd da er das *buch* rumb warff / NT + GVB Jsaie Prophetes *book*. Och tå han lät vp *bokena*.
- (10) Luuk. 4:20 Ia quin hen *Ramatun* Kijnipani, nin hen annoi Paluelialle / Er. complicato *libro* / L als er das *buch* zu thet / NT + GVB ladhe han *boken* til hoga.
- (11) Luuk. 20:42 Ia itze Daudid sanopi psaltarin *Ramatus* / Er. in *libro* Psalmorum / L im Psalm *buch* / NT psalma *bokenne* / GVB j *Psalmbookenne*.
- (12) Ap.t. 1:20 Sille se on kirjoitettu Psaltari *Ramatus* / Er. in *libro* Psalmorum / L im Psalmen *buch* / NT + GVB j *Psalmaboken*.
- (13) Ap.t. 7:42 Ninquin Kirioitettu ombi Prophetain *Ramatusa* / Er. in *libro* Prophetarum / L jnn dem *buch* der Propheten / NT + GVB j Propheternas *Book*.

- (14) Gal. 3:10 quin Laki *Ramatusa* kirjoitettu ombi / Er. in *libro legis* / L jnn *diesem buch des Gesetzes* / NT *laghboken* / GVB *Lagboken*.
- (15) Hepr. 9:19 ia wiskoi seke *Ramatun* ette caiken Canssan / Er. *ipsum librum* / L *das buch* / NT *boken* / GVB *bokena*.
- (16) Hepr. 10:7 *Ramatusa* seiso liate(n)gin minusta kirjoitettu / Er. in *capite libri* / L *Im buch* / NT *bokennes* / GVB *bokenne*.

Sana *raamattu* ei yhdessäkään näistä esiintymistä tarkoita Bibliaa. Puheen on Mooseksen kirja, Jesajan kirja, lakikirja tms. Tulee ehkä mieleen ajatus, että kreikan sana *grámmata*, jota suomen *raamattu* äänteellisesti muistuttaa, olisi houkutellut Agricolan käyttämään *raamattu*-sanaa. Kuitenkaan ei missään näistä tapauksista ole kreikkalaisessa tekstissä käytetty *grámmata*-sanaa.²

Esiintymistä, joissa esikuvateksteissä on *scriptura* – *schrift* – *scriftt*, mainitsen tässä muutamia esimerkkejä, jotka valaisevat erilaisia tapauksia:

- (17) Matt. 21:42 Ettekö ikenens *ramatuisa* lukenuuat / Er. in *Scripturis* / L jnn *der Schrift* / NT + GVB j *Scrifftenne*.
- (18) Mark. 14:49 Mutta nemet tapachtuuat, ette *Ramattu* pite teute-temen / Er. *scripturae* / L *die Schrift* / NT *scrifftenar* / GVB *Scriffterna*.
- (19) Joh. 20:9 Sille eiuet he wiele *Ramattu* ymmertenet / Er. *scripturam* / L *die Schrift* / NT + GVB *Scrifftena*.
- (20) Ap.t. 8:32 Mutta se quin hen luki *Ramatusta*, oli teme / Er. *Argumentum* – *scripturae* / L *der inhalt* – – *der Schrift* / NT + GVB *Scrifftenne*.
- (21) Ap.t. 17:2 Ia yli colmet Lepopeiue puhutteli hen heite *Ramatuisa* / Er. *e scripturis* / L *aus der Schrift* / NT *vthur scrifftena* / GVB *vthu Scriffterna*.
- (22) Room. 16:26 tietteuexi techty Prophetain *Ramattuden* cautta / Er. *per Scripturas propheticas* / L *durch der Propheten Schrift* / NT + GVB *Propheternas scriffter*.
- (23) 1. Kor. 15:3 *Ramatuidhen* ielken / Er. *secundum Scripturas* / L *nach der Schrift* / NT *effter scrifftenar* / GVB *effter Scriffterna*.
- (24) 2. Piet. 3:16 ninquin mös ne mwdh *Ramatut* [edellä puhuttu Paavalin kirjeistä] / Er. *sicut & caeteras scripturas* / L *die andern scrifften* / NT + GVB *andra Scriffter*.

Tästä pienestä esimerkkivalikoimasta voi huomata ensinnäkin, että Agricolalla voi olla *raamattu*-sanan monikko, vaikka osassa esikuvateksteistä on yksikkö, tai toisaalta yksikkö vastaamassa joidenkin esikuvatekstien monikkoa. Toiseksi nämä esimerkit myös osoittavat, että sana *raamattu* toisissa tarkoittaa ilmeisesti Bibliaa (oikeammin Vanhaa testamenttia), toisissa taas jotakin pienempää osaa (profeettain raamatut, ne muut raamatut yms.).

² Kiitän prof. Jukka Thurénia, joka on auttanut minua tässä kreikan kieltä koskevassa selvityksessä.

Niiden 51 tapauksen lisäksi, joissa Agricolalla on itse UT:n tekstissä jokin *raamattu*-sanana muoto, hänen UT:ssaan on muissa teksteissä (alkupuheissa, selityksissä ja huomautuksissa) 54 *raamattu*-sanana esiintymää. Niillä ei ole vastineita Erasmusuksen julkaisemassa latinankielisessä UT:ssa, mutta sen sijaan on muutamilla esiintymillä vastineet sekä Lutherilla että ainakin jommassakummassa ruotsalaisessa esikuvassa, muutamilla pelkästään Lutherilla ja joillakin pelkästään ruotsalaisissa esikuvissa. Kahdeksalletoista esiintymälle ei löytynyt vastinetta mistään näistä esikuvista.

Kuudessa tapauksessa on esikuvatekst(e)issä vastineena *buch, book*:

- (25) UT:n alkupuhe II 3 Ninquin se VANHA TESTAMENTI yxi *Raamattu* ombi, iossa Iumalan Laki, ia kesky on kirioitettu, -- . Nin mös ombi se VSI TESTamenti yxi kirioitettu kiria, -- / L Gleich wie das Alte Testament ist ein *Buch*, -- Also ist das Neue Testament ein *Buch* / GVB + NT Såsom thet Gamla Testamentet är een *Book*, -- . Altså är ock thet Nyia Testamentet een *Book*.
- (26) UT:n alkupuhe II 6 cauata ettei sine Christusest Mosest teghe, taica *Lakiramattu* Euangeliumist / L ein Gesetz oder lere *buch* / NT + GVB *Laghbook*.
- (27) Ette me caikis paicóis näem, quinga Euangelium ei ole *Lakiramattu* / L ein Gesetz *buch* / NT + GVB *Laghbook*.
- (28) UT:n alkupuhe II 7 Mutta Moses henen *Ramatuisans* aia, wathi, truua, lööpi, ia rangaitze hirmusesta / L jnn seinen *büchern* / GVB j sina *Böker*.
- (29–30) Jaak. alkupuhe II 657 Ia siihen mös caiki P. *Ramatut* kiendyuet, ette he caiki ynne Christusen saarnauat ia hokeuat. Ia teme ombi se oikea Coetuskiui, iolla caiki *Ramatut* coetellan, -- . Senwoxi ette caiki *Ramatut* / L Vnd darinne stimmen alle rechtschaffene heilige *bücher* vber eins, -- alle *bücher* zu taddeln, -- alle Schrift.

Raamattu ei ainoassakaan näistä tapauksista tarkoita Bibliaa. Erityisen huomionarvoinen on esimerkki (25) siinä suhteessa, että Agricolalla on sanan *buch, book* vastineena ensin *raamattu* ja sitten *kirja*.

Muissa tapauksissa on *raamattu*-sanana vastineena esikuvateksteissä *schrift, scrift*. Esimerkkejä:

- (31) UT:n alkupuhe II 8 teme ombi se oikea meno, lukija site Wtta Testamenti, ia coco P. *Ramatu* / GVB och hela then helgha *Schrift*.
- (32) Matt. 1:24 sel. se on yxi *Ramatun* puhen tapa / L es ist eine weise zu reden jnn der *Schrift*.
- (33) Ap.t. alkupuhe II 311 sanoilla ia puheilla pyhista *Ramatuista* / L mit worten vnd sprüchen aus der *Schrift*.
- (34) Room. alkupuhe II 405 et sine ikenens ymmerdhä täte Lehetuskiria, eli iotacuta Kiria sijte pyheste *Ramatusta* / L noch kein

- buch der heiligen *Schrift* / NT + GVB eller någhon book j then helgha *Schrift*.
 (35) Jaak. alkupuhe II 656 ette hen iwri wastoin p. Paulin ia caikia mwita *Ramatuita* sanopi / L vnd alle andere *Schrift*.

Näistä osassa tarkoitetaan Bibliaa, osassa taas jotakin pienempää osaa. Jälleen huomataan, että numerus ei Agricolalla aina ole sama kuin esikuvatekstissä.

Lisäksi on 18 sellaista *raamattu*-sanan esiintymää, joilla ei esikuvateksteissä ole vastinetta. Useimmat eivät tuo asiaan mitään lisävalaisua, mutta seuraava ansaitsee huomiota:

- (36) Room. alkupuhe II 416 ioca Romista – – piti ylestuleman, heiden petolisten ia Pahoituxen *Ramatuidhens* ia Oppins cansa.

Vaikka *raamattu* useimmiten viittaa johonkin kirkolliseen kirjaan – Bibliaan tai johonkin sen osaan – niin tämä esimerkki osoittaa, että sanaa voidaan käyttää muunlaistakin kirjaa tarkoittamassa.

Agricolan Psaltrarissa on kaksi sellaista esiintymää, joilla on vastine Lutherilla (näitä ja seuraavia vertaan vain Lutheriin):

- (37) Ps. alkupuhe III 199 MOnet Pyhet Iset, ouat Psaltarin erinomaisesti, quin mwdh Pyhen *Ramatun* Kiriati, kittenyet ia racastanuet / L für anderen Büchern der *Schrift*.
 (38) Ps. 40:8 III 268 Kirian *Ramatus* on minusta kirjoitettu / L Im *Buch* ist von mir geschrieben.

Muut Psalтарin *raamattu*-esiintymät ovat alkupuheessa tai selityksissä ja ilman Lutherin vastinetta.

Veisuissa ja ennustuksissa on kuusi sellaista esiintymää, joilla on Lutherilla vastine. Kahdessa on vastineena *buch*:

- (39) Hoos. alkupuhe III 604 Ninquin se toinen Kuningan *Ramattu* nelienes toistkymmenes luusa todhistapi / L das ander *buch* der Könige.
 (40) Hoos. alkupuhe III 605 Mutta waiwoin monicahdat cappalet ia sanat henen Sarnastans haietut ia ychten *Ramattun* cootut / L jnn ein *buch* zu samen bracht.

Näissä kummassakaan ei tarkoiteta Bibliaa. Muissa neljässä esiintymäkohdassa on Lutherilla *Schrift*, eivätkä ne tuo asiaan mitään lisävalaisua.

Ne profetat -kirjassa on yksi Raamatun tekstiä edustava esiintymä:

- (41) 5.Moos. 28:61 III 788 jotca euet kirjoitetut ole tesse laki *Ramatos* / L jnn de(m) *Buch* dieses Gesetzes.

Muut tämän teoksen kohdat eivät tuo asiaan lisävalaisua. Tässä katsauksessa on selvinnyt, että kaikissa tapauksissa, joissa Agricolan *raamattu*-sanan vastineena on *liber*, *buch*, *book*, sana tarkoittaa muuta kuin koko Bibliaa.

Agricolan Rukouskirjassa, Käsikirjassa, Messussa ja Piinassa on yhteensä 41 *raamattu*-sanan esiintymää. Mikään niistä ei edusta Biblian tekstiä. Joillakin saattaa olla vieraskielisiä esikuvia, mutta ne ovat vaikeasti jäljitettävissä. Monessa puhutaan ”pyhästä Raamatusta”. Niissä kuten useimmissa muissakin tapauksissa *raamattu* viittaa Bibliaan, vaikkei sanaa sinänsä voida tulkita tätä kirjaa merkitseväksi propriksi. Usein puhutaan monikollisesti ”pyhistä raamatuista”. Silloin on usein vaikea tietää, tarkoitetaanko Bibliaa vai esim. joitakin sen osia. Joissakin tapauksissa on selvää, että tarkoitetaan jotakin pienempää osaa, esim.:

- (42) Piina III 191 Sille se on Kirioitettu Psaltari *Ramatus*.

Kokoavasti voidaan *raamattu*-sanan käytöstä Agricolan teoksissa sanoa, että sillä useimmiten tarkoitetaan Bibliaa mutta usein jotakin sen osaa tai muutakin kirjaa. Missään näistä tapauksista sitä ei voida katsoa propriksi. Jos esim. sanaa *kirja* tai vaikkapa ruotsin sanaa *skrift* tiheään käytetään viittaamassa Bibliaan, joka on läheisin ja puheen aiheena oleva kirja, niin se ei tee siitä *propria*, etenköön kun sentään on runsaasti tapauksia, joissa sana selvästi tarkoittaa muuta kuin Bibliaa.

Suunnilleen Agricolan aikaista kieltä edustaa käsikirjoituksena säilynyt Westhin koodeksi, josta on olemassa A. Alhoniemen laatima täydellinen sanaluettelo. Sen mukaan *raamattu*-sana esiintyy tässä tekstissä kaikkiaan 13 kertaa. Ensin esimerkkejä yksikkömuotoisista esiintymistä:

- (43) Sillä *Ramattu* sano Että miehen pitä ylenandaman Jsäns ia äitens (SKM I 33, 13–14).
 (44) Meszun sisällekäyminen machta olla joku psalmj, eli muta cumia veisuj, Some(n) kielin, eli latinan, pyhästä *ramatusta* vlg-hosotettu etc. (SKM I 169, 8–10).

Tällaisissa *raamatulla* voidaan tarkoittaa Bibliaa. Puhuttaessa ”pyhästä Raamatusta” on vaikea sanoa, tarkoitetaanko sanalla *raamattu* ’Bibliaa’ vai ’kirjaa’ (”pyhä Kirja” = Biblia). Usein *raamattu* esiintyy tässäkin tekstissä monikollisena, esim.:

- (45) ja machta pappi hänen edesäns sano (– –) jollaki vahuistos sanoilla ia sententieilä. *ramatuista* otetuilla (SKM I 79, 15–17).
 (46) ja ylesnoui colemasta colmandena päuän *Ramattudhen* iälken (SKM I 175, 6–7).

Tällaiset monikolliset esiintymät tarkoittanevat samaa kuin ’kirjat, kirjoitukset’. Erisniminä niitä ei voi pitää.

Toisessa suunnilleen samanaikaisessa säilyneessä käsikirjoituksessa, Upsalan evankeliumikirjan katkelmassa, ei Penttilän mukaan lainkaan esiinny *raamattu*-sanaa (Penttilä 1931).

Sanakirjat

Vanhimmassa suomen kieltä sisältävässä sanakirjassa (Schroderus 1637) ei ole sanaa *raamattu*, ei myöskään sanaa *biblia*, *piplia*.

Variarum Rerum Vocabula Latina -kirjassa (1644) on seuraavat asiaa valaisevat tiedot (s. 69): *Liber, libri* Book. Kirja/Raamattu. / *Codex, icis* idem. / *Litera, ae* Bookstaff. Bockstavi / Raamatun pjrto. – Sanaa *biblia*, *piplia* ei tässäkään kirjassa ole.

Henrik Florinuksen toimittamassa Nomenclaturassa (1678) on mm. seuraavat tiedot: *Biblia* Bibel. *Biblia* (s. 35) / *Sacra Scriptura* Then Helga Skriff. Pyhä Raamattu (s. 35) / *Liber* codex, Book. Kirja (s. 40) / *Libellus* Lijten book. Wähä kirja (s. 41) / *Literae, epistola* Bref. Lähetyskirja (s. 44). – Saman kirjan v. 1733 ilmestyneessä painoksessa (*Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Finnonicum*) on mukana myös saksan kieli. Aiheemme kannalta edellisiä täydentää seuraava kohta: *Sacra Scriptura* Then helga Skriff. Die heilige Skriff. Pyhä Ramattu (s. 52–53).

Daniel Jusleniuksen sanakirjassa (1745) on mm. seuraavat tiedot: *Biblia* vel *piplia*, *an* *biblia*. *bibel* / *Kirja*, *-jan* *liber*; *literae*. bok; *bref* / *Raamattu*, *-atun* *codex*, *liber*. skriff, bok. – Tässä on huomionarvoinen se seikka, ettei Juslenius anna hakusanalle *Raamattu* ollenkaan 'Biblian' merkitystä.

Gananderin sanakirja, jonka käsikirjoitus valmistui 1787: *Biblia* vel *Piplia* pyhä raamattu; *Bibel*, *Biblia* / *Raamattu*, *tun* skrift, book, codex, liber. – – *pyhä raamattu* den heliga skrift, – – *Ne owat raamattu mjehet* skriftläsare, *bibel* karlar. – Lisäksi on muiden hakusanojen kohdalla seuraavat tiedot: s. v. *ennustus*: *Esaian ennustus raamatusa kuuluu se* det läses i *Esaiae prophetia* / s. v. *harjoittelen*: *harjoitella itzens Raamatusa öfwa sig i Bibeln*, i skrifften / s. v. *huttkin*: *ei see saa raamatuít tutki, joka härkkä persses hutki* prov. / s. v. *laitan*: *sitä raamattu kyll laittaa bestraffar, lastar* / s. v. *laki*: *osottakoon wanhoidilla ja lakivahvoilla kirjoilla ja raamatuilla* / s. v. *luominen*: *luomisen raamattu skapelse-boken* / s. v. *muistan*: *muistaa se raamatuíta* han kan läsa *bibeln* / s. v. *ollengan*: *ej ole raamatusa ollengan perustettu är icke ens grundadt i den heliga skrift* / s. v. *parsi*: *Raamatun puheen parren jälkeen efter skrifftenes sätt, at tala* / s. v. *seison*: *niin Raamatus seiso* / s. v. *selittelen*: *raamattua ratki runsaasti, selkiästi selittelit utlade, uttolgade, förklarade* / s. v. *tähti*: *tähti raamattu calender* / s. v. *wäändelen*: *wäännellä pyhän raamatun paikkoja wränga den heliga skrifts språk* / s. v. *ydin*: *Raamatun woima eli ydinpaikka* den heliga skrifts kraft språk. – Gananderin sanakirjan tiedot ovat sikäli ristiriitaisia, että toisissa kohdin *raamattu*-sanalla selvästi tarkoitetaan *Bibliaa*, toisissa taas muuta kirjaa (esim. *Esaian ennustus raamatusa, tähti raamattu*).

Renvallin sanakirja (1826): *Biblia* (*piplia*) *Biblia sacra*, *Bibel*. / *Raamattu* scriptum, litterae, max. codex sacer; *Schrift*, *Buch*, *Bibel*. – Tässä sanakirjas-

sa annetaan, kuten näkyy, *raamattu*-sanalle muiden merkitysten rinnalla selvästi merkitys 'Biblia'.

Carl Heleniuksen sanakirja (1838): *Piplia* Bibel / *Raamattu* Skrift, Bok, Bibel. *Pyhä R.*

Europaeuksen sanakirja (1853): *Bibel* Pyhä Raamattu, Biblia, Pipliä / *Skrift* kirjoitus, kirja, kirje; (den heliga) raamattu; (skriftermål) rippi.

Eurénin sanakirja (1860): *Raamattu* skrift, bibel. – Hakusanoina *biblia* ja *piplia* ei ole.

Ahlmanin sanakirja (1874): *Piplia* bibel; p-n historia, biblisk historia / *Raamattu* bibel, skrift.

Lisävalaisua tuo vielä Lönnrotin sanakirja: *Biblia* pipliä, raamattu / *Piplia* bibel (raamattu); Mahomettiläisten p. Al Koran / *Raamattu* skrift, bibel, bok; *pyhä r.* den Heliga Skrift; *luomisen r.* genesis; *apostolein tekoraamattu* apostlagerningarne; *ei pääse enempää, kun pappi raamatusta* slipper icke ur fläcken, sitter som flugan i tjäran; *ilmestysraamattu* uppenbarelsboken. – Vielä tämänkään sanakirjan mukaan ei Raamattu merkitse pelkästään 'Bibliaa' vaan myös muuta kirjaa tai kirjoitusta.

Sanakirjoista saatava tieto on siis ensinnäkin se, että Jusleniuksen saakka ne eivät anna *raamattu*-sanalle ollenkaan 'Biblian' merkitystä. Tätä vastaan ei puhu se, että Florinus antaa ilmaukselle *Sacra Scriptura, Then Helga Skriff* merkityksen *Pyhä Raamattu*. Tämähän ei merkitse muuta kuin 'pyhää kirjaa' tai 'pyhää kirjoitusta'. *Raamattu* yksinään ei tässä ole propri. Sen sijaan Gananderin sanakirjassa on toisissa kohdissa *raamattu*-sanalle selvästi annettu merkitys 'Biblia', kun se taas toisissa kohdissa merkitsee yleensä 'kirjaa' tai 'kirjoitusta'. Samanlainen kahtalaisuus vallitsee seuraavissakin sanakirjoissa, mukaan luettuna vielä Lönnrot.

Vaikka sanakirjoista saadaankin selkeä käsitys siitä, mitä merkityksiä miläkin sanalla on eri aikoina ollut, täytyy ottaa huomioon se mahdollisuus, etteivät sanakirjojen tekijät aina ole ottaneet huomioon kielen uusinta kehitystä. Jusleniuksen sanakirjassa sen paremmin kuin missään aiemmassakaan ei ole annettu *raamattu*-sanalle (ilman *pyhä*-attribuuttia) merkitystä 'Biblia', mutta kuitenkin melkein samanaikaisessa Joh. Wegeliuksen postillassa sanalla on toisinaan tämä merkitys, vaikka useimmiten käytetäänkin nimeä *P(yhä) Raamattu*. Yksi esimerkki Wegeliukselta:

- (47) Waan täsä nyt taidais jocu sanoa: me löydämme *Raamatusa* niijn monda paickaa, joisa me taidamme nähdä, että Jumala jo alusta -- on eroittanut ja määrännyt autuuteen wiszit ihmiset, ja wiszit taas helwettijn hyljännyt, -- . Wegelius 1747, 537.

Kun otetaan huomioon Jusleniuksen sanakirjan antama tieto, ei kuitenkaan ole todennäköistä, että *Raamattu*-sanaa olisi jo vuosikymmeniä aiemmin käytetty tällä tavoin.

Kirjojen nimiöt

Jotta *raamattu*-sanankäytön eri vaiheet voitaisiin perinpohjaisesti selvittää, olisi käytävä läpi kaikki sanan esiintymät 1700-luvun, ehkä myös 1600-luvun ja 1800-luvun teksteissä. Tähän ei minulla kuitenkaan ole tällä kertaa ollut mahdollisuutta. Eikä tällä tavoin todennäköisesti saataisikaan asiaan mitään olennaista lisävalaisua, koska kyseessä joka tapauksessa on hyvin vähittäinen kehitys. Tätä käsitystä tukee myös tämän kirjoituksen seuraava luku. Olen kuitenkin käynyt Pippingin ja Vaseniuksen bibliografioiden avulla läpi sellaiset kirjojen nimiöt, joissa on sana *raamattu* tai *biblia*. Seuraavassa ne (muut kuin Raamatun-painosten nimiöt), jotka tässä suhteessa eniten valaisevat asiaa:

1653: Manuale Finnicum, Iosa Löytän Kymmenen Kirja, -- . 3. Ewangeliumit ja Epistolat owat myös P. *Biblian* jälken ojetut, Collectat wisusti cadzotut, etc. (Pipping 1856–1857, 24.)

1687: Catechesis, Taicka Summa sijtä pyhäst *Raamatust*. (Pipping, 74; Vasenius 1878, 112.)

1693: Uusi Suomalainen Manuale, sisälläns pitävä Monda caunista P. *Raamatun* Kirjaa, ynnä Evangeliumein ja Epistolain, -- cansa; -- . (Pipping, 82; Vasenius, 120.)

1741: Lasten-*Biblia*. Se on: Yxi lyhy ulosweto Wanhan ja Uuden Testamentin P. *Ramatun* Historia, -- . (Pipping, 167; Vasenius, 99.)

1783: Kuwainen *Biblia*. (Pipping, 330.)

1796: Walitut *Raamatun*-Sanat ja Wärsyt, Ruotsista Suomexi käätyt. (Pipping, 374; Vasenius, 197.)

1842: Suomalaisista *Biblioista*. Lyhy kertomus jonka on kirjoittanut Reinhold Hertzberg. (Pipping, 573; Vasenius, 64.)

1850: Johto *Biblia*-taidoksi ja tuntemiseksi Evangelisen-Lutherilaisen kirkon Uskontunnustus Kirjoja. (Pipping, 645; Vasenius, 30.)

1853: Kertoelmia Pyhästä *Raamatusta Pipliassa* tawattawilla sanoilla. Koulujen, mutta warsinkin niiden tarpeeksi, joilla ei ole aikaa eikä tilaa *Raamatua* laajuudessaan lukea. (Pipping, 645; Vasenius, 30.)

Näistä poimintoista näkyy ensinnäkin, että 'Bibliaa' tarkoitettaessa on usein käytetty joko sanaa *biblia* tai sanaliittoa *P(yhä) Raamattu*. Vanhin löytämäni esimerkki, jossa kirjan nimiössä esiintyy sana *raamattu* yksinään tarkoittamassa 'Bibliaa', on vuodelta 1796. Kun v. 1745 ilmestyneessä Jusleniuksen sanakirjassa ei *raamattu*-sanalle ole ollenkaan annettu 'Biblian' merkitystä, näyttäisi tämä viittaavan siihen, ettei *raamattu*-sanaa ennen 1700-lukua käytetty nykyisessä proprimerkityksessään. Toisaalta, kuten seuraavasta luvusta ilmenee, sanalla oli vielä kauan tämän jälkeen myös väljempää käyttöä, ainakin Pyhän Raamatun tekstissä.

Suomalaiset raamatunpainokset

Ensimmäisen suomalaisen Raamatun (1642) varsinainen nimiö on *BIBLIA*, *Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Tähän käännöskomitea on saanut sel-

vän mallin vieraskielisistä esikuvista. Edellä käytetyssä Lutherin Raamatussa on nimiönä *Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrifft Deudsch*. V. 1618 ilmestyneessä ruotsalaisessa ns. Kustaa Aadolfin Raamatussa on samanlainen nimiö: *Biblia, Thet är: All then Helgha Scrifft, På Swensko*. Ilmeisesti on lähtökohtana ollut se, että on haluttu lukijalle heti selvittää, mitä *Biblia* tarkoittaa. Sananmukainen käännös nykysuomeksi olisi: *Biblia, se on: koko Pyhä Kirja, suomeksi*. Asiaa valaisee myös mainitussa suomalaisessa Raamatussa olevan kuningatar Kristiinalle osoitetun omistuskirjoituksen alussa oleva sanonta: *pyhäis wanhan ja vden Testamendin Raamatus, jonga me Bibliaxi cutzumme*.

Biblian nimiö on säilynyt samanlaisena myös seuraavissa suomalaisen Raamatun painoksissa: "Florinuksen Raamattu" eli "sotaraamattu" (1685): *BIBLIA, Se on Coco Pyhä Ramattu Suomexi*. Ensimmäinen Lizeliuksen toimittama Raamattu (1758): *BIBLIA, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi*. Toinen Lizeliuksen toimittama Raamattu, ns. vanha kirkkoraamattu (1776): *BIBLIA, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*. Samoin ns. Tallinnan Raamattu (1777): *BIBLIA, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*.

Perinne jatkuu pitkälle vielä 1800-luvun Raamatuissa. esim. 1853: *BIBLIA, Se on: Koko Pyhä Raamattu*. Suomen Biblia-Seuran julkaisemissa painoksissa oli nimiö hiukan eri asussa, esim. 1817: *Biblia eli Pyhä Raamattu, Wanha ja Uusi testamenti*. Vielä esim. 1886 ilmestyneessä laitoksessa on nimiölehden otsikko perinteisessä muodossa: *BIBLIA, Se on Koko Pyhä Raamattu*.

Seuraavissa Raamatun painoksissa oli ainakin useimmiten nimiönä *Pyhä Raamattu*. Ensimmäinen tuntemani painos, jossa on nimiönä pelkkä *Raamattu*, on ilmestynyt v. 1992, jolloin kirkolliskokous oli ottanut käyttöön uuden suomennoksen. Julkaisija on Suomen Kirkon Sisälähetysseura. Mutta samana vuonna ilmestyneessä ja saman suomennoksen mukaisessa Suomen Piipliaseuran julkaisemassa Raamatussa on edelleen perinteinen nimiö *Pyhä Raamattu*. Raamatunkäännöskomitea ei ehdottanut nimiön muuttamista, eikä koko asia ollut komiteassa esilläkään. Varsinaisena nimiönä on ollut tähän saakka *Pyhä Raamattu*, mutta kirjan selässä tai kannessa on silti saattanut olla lyhyesti vain *Raamattu*.

Ainakin ensimmäisen mutta luultavasti vielä lähinnä seuraavienkin Raamatun painosten lukijat ovat todennäköisesti mieltäneet nimiön niin, että on annettu *Biblia*-nimelle selitys: "Pyhä Kirja". Jossakin vaiheessa sitten on nimiössä oleva sanonta *Pyhä Raamattu* vähitellen alettu ymmärtää samoin kuin jos olisi sanottu "Pyhä Biblia".

Seuraavaksi tarkastelen *raamattu*-sanan käyttöä itse Raamatun teksteissä Agricolan jälkeen. Ensimmäinen suomalainen kokoraamattu ilmestyi 1642. Uusi testamentti seuraa siinä melko läheisesti Agricolan tekstiä. Seuraavat raamatunpainokset aina 1900-luvulle saakka eivät olleet uusia käännöksiä vaan aina edellisen painoksen pohjalta laadittuja tarkistettuja laitoksia. Niinpä *raamattu*-sanan käyttö niissä säilyi sellaisenaan. Ns. vanhan kirkkoraamatun

(1776) teksti säilyi 1900-luvulle saakka muuttamattomana, lukuun ottamatta sitä että v. 1852 ilmestyneen painoksen tekstiä olivat professorit Matthias Akiander ja Gabriel Geitlin kielellisesti parannelleet ja että v:n 1853 painoksen oikeinkirjoitusta oli sillä tavoin modernisoitu, että *x* oli korvattu *ks*:llä ja *tz* nykyisellä *ts*:llä (Ikola 1986, 8). Niinpä otin verratakseni Agricolan Uuden testamentin tekstiä v. 1886 ilmestyneeseen vanhan kirkkoraamatun painokseen. Tässä vertailussa kävi ilmi, että Agricolan käyttämä sana *raamattu* oli tässäkin painoksessa säilytetty kaikissa paikoissa lukuun ottamatta kolmea kohtaa. Nämä kolme kohtaa ovat sellaisia, joissa jo 1642:n Raamattu oli luopunut *raamattu*-sanasta:

- (48) Room. 10:8 Agr. Waan mite *Ramattu* sanopi? / R 1642 Waan mitä se sano? / R 1886 Waan mitä hän sanoo?
- (49) 2. Tim. 3:16 Agr. caiki *ramatudh* / R 1642 caickinainen Kirjoitus / R 1886 kaikkalainen kirjoitus.
- (50) 2. Piet. 1:21 Agr. Ettei yxiken Prophetia *Ramatusa* tapadhu omasta Toimituksesta / R 1642 Sillä ei yxikän Prophetia ole wielä ihmisen tahdosta edestuoitu / R 1886 Sillä ei yksikään profetia ole wielä ihmisen tahdosta tuotu edes.

Tietävästi seuraavat Raamatun ja Uuden testamentin painokset olivat muuttamattomia aina vuoteen 1913, jolloin kirkolliskokous hyväksyi uuden Uuden testamentin käännöksen ”vanhan käännöksen ohella väliaikaiseen käyttöön”. Tämä oli 1642:n Raamatun jälkeen ensimmäinen kokonaan uusi UT:n suomennos.

Kun Uusissa testamenteissa vuodesta 1642 vanhaan kirkkoraamattuun, sen uusimpia painoksia myöten, oli 48 *raamattu*-sanan esiintymää, niin 1913:n laitoksessa niitä on enää 20. Ensinnäkin kaikissa niissä 11 kohdassa, joissa Agricolan lähdeteksteissä oli *liber – buch – book* (edellä esimerkit 6–16), on 1913:n UT:ssa *kirja*. Tässä vain yksi esimerkki:

- (51) Luuk. 4:17 Niin hänelle annettiin Esaias profeetan *kirja* (vrt. ed. esim. 8).

Tämä johdonmukainen muutos on selvä seuraus siitä, ettei *raamattu*-sanalla ainakaan silloin enää ollut yleisessä kielenkäytössä merkitystä ’kirja’. Niistä kohdista, joissa Agricolalla oli *raamattu* mutta lähdeteksteissä *scriptura – schrift – scriffi*, on 17:ssä nyt *kirjoitus, kirjoitukset*, esim.:

- (52) Matt. 21:42 Ettekö ole koskaan lukeneet *kirjoituksista* (vrt. ed. esim. 17).
- (53) Joh. 13:18 Mutta tämä *kirjoitus* on käyvä toteen / Agr. *Ramattu* / Er. *scriptura* / L *Schrift* / NT + GVB *Scriffen* / R 1886 *Raamattu*.

Lopuissa 20:ssä on edelleen *raamattu* tai *raamatunpaikka*. Esim.:

- (54) Joh. 7:42 Eikö *raamattu* sano / Er. *Scriptura* / L die *Schrift* / NT + GVB *Scriffen*.

- (55) Ap.t. 8:32 Ja se *raamatunpaikka*, jota hän luki, oli tämä (vrt. ed. esim. 20).

Yllättävää on, että vielä tässä laitoksessa on kahdessa kohdassa *raamattu*-sanan monikko:

- (56) Ap.t. 17:11 he ottivat sanan vastaan hyvin halukkaasti ja tutkivat joka päivä *raamattuita* / Er. *scripturas* / L jnn der *Schrift* / NT *scrifftienne* / GVB *Scriffterna* / Agr. Ia iocapeiue tutkit *Ramatuita* / UT 1938 ja tutkivat joka päivä *kirjoituksia*.
- (57) Room. 15:4 jotta meillä *raamatuista* saatavan kärsivällisyyden ja lohdutuksen kautta olisi toivo / Er. per patientiam & consolationem *scripturarum* / L trost der *Schrift* / NT + GVB *Scriffthenes* tröst / Agr. Sempäle ette meille keressimisen ia *Ramattuidhen* Lohutoxen cautta Toiuo olis / UT 1938 että meillä kärsivällisyyden ja *Ramatun* lohdutuksen kautta olisi toivo.

Nämä viittaavat siihen, ettei vielä silloinenkaan komitea aivan tietoisesti rajoittanut *raamattu*-sanan käyttöä niihin tapauksiin, joissa se voidaan käsittää yhtä kirjaa tarkoittavaksi erisnimeksi.³

Seuraava kokonaan uusi suomennos hyväksyttiin v. 1938. Silloin komitea vähensi hyvin varovasti *raamattu*-sanan käyttöä: kahdessa kohdassa sana korvattiin *kirjoitus*-sanan muodolla. Näihin kohtiin kuuluu äsken mainituista esimerkeistä (55) ja lisäksi seuraava:

- (58) Ap.t. 8:32 Ja se *kirjoitus*, jota hän luki, oli tämä (vrt. esim. 54).

Esimerkissä (56) tyydyttiin muuttamaan *raamattu*-sanan monikkomuoto yksiköksi.

Uusin raamatunsuomennos, joka otettiin käyttöön v. 1992, edustaa radikaalimpaa kantaa ja nähtävästi tässäkin asiassa seuraa tarkemmin alkutekstiiä. Useimmissa kohdissa edellisen suomennoksen *raamattu*-sana on korvattu *kirjoituksilla* tai *kirjoituksella*. Esim.

- (59) Joh. 7:42 *Kirjoituksissahan* sanotaan, -- (vrt. esim. 53).

Edellisten käännösten *raamattu*-sanan esiintymistä on säilynyt neljä: 1.Piet. 2:6, Jaak. 2:8, Jaak. 2:23, Jaak. 4:5. Yllättävältä tuntuu kaiken edellä esitetyn jälkeen, että viidennessä tapauksessa on tekstiin lisätty edellisistä laitoksista puuttuva *raamattu*-sana:

- (60) Jaak. 4:6 Siksi *Raamattu* sanoo: -- / UT 1913 ja 1938 Sentähden sanotaan / R 1886 sentähden hän sanoo.

³ Artikkelini jo valmistuttua huomasin yllätyksekseni, että vielä Nykysuomen sanakirjassa on sana-artikkelissa *raamattu* seuraava sanan monikollista käyttöä valaiseva kohta: ”2. mon. Vanhan ja Uuden testamentin kirjat. / Vanhan liiton r[aa]matu]t. Tutkia r[aa]matu]ita. R[aa]matu]t todistavat, ennustavat.” – Yksinkertainen selitys on se, että tämä sanakirja käytännöllisesti katsoen edustaa 1930-luvulle ulottuvaa kieltä ja että uusin UT:n suomennos tuolloin oli UT 1913. Suomen kielen perussanakirjassa ei tällaista *raamattu*-sanan monikon käyttöä enää mainita.

Agricolan tekstistä äskeinen lause puuttuu kokonaan, mutta tämän asian selvittäminen ei kuulu aiheeseemme. Se taas, että *raamattu*-sanan esiintymät uusimmassa raamatunsuomennoksessa keskittyvät Jaakobin kirjeeseen ja Ensimmäiseen Pietarin kirjeeseen, johtunee raamatunkäännöskomitean työn organisoinnista: suomennettava teksti jaettiin kolmihenkisille käännösyksiköille; tällainen yksikkö laati pohjakäännöksen, jolle komitea sitten antoi lopullisen muodon. Puheena olevat kohdat ovat kaikki saman käännösyksikön kääntämiä. Nähtävästi komitea ei tässä yksityiskohdassa ole huomannut tarkistaa käännöstä sillä tavoin, että se olisi linjassa käännöksen muiden osien kanssa. Tarkastusjaostoon, joka tarkisti käännösyksikön ehdottaman käännöksen ennen komiteakäsittelyä, kuului itsekin.

Päätelmiä

Edellä esitetystä on käynyt ilmi, että Agricola käytti *raamattu*-sanaa laajasti sekä sellaisissa tapauksissa, joissa esikuvateksteissä oli *scriptura – schrift – schrift*, että sellaisissa, joissa oli *liber – buch – book*. Hän on katsonut *raamattu*-sanan sopivan molempiin tapauksiin. Hänen kielessään sana siis merkitsee 'kirjaa, kirjoitusta, kirjoituksia'. Vaikka sana monessa kohdin viittaa Bibliaan, niin sitä ei voida pitää tätä kirjaa tarkoittavana proprina, vaan se on käsiteltävä samoin kuin jos kristikunnan pyhintä kirjaa tarkoitettaessa käytettäisiin *Kirja*-sanaa. Samoinhan esikuvateksteissä käytetään sanoja *scriptura, schrift, schrift, schrift*, jotka eivät ole propreja.

Suomalaisten Raamattujen nimiönä on ensimmäisestä, v. 1642 ilmestyneestä lähtien ainakin 1800-luvulle saakka "Biblia, se on koko Pyhä Raamattu". Tämä on alkujaan ilmeisesti ymmärretty aivan kuin nykyään sanottaisiin: "Biblia, se on koko Pyhä Kirja". Myöhemmin on sitten sana *Raamattu* käsitetty *Biblia*-sanan synonyymiksi.

Suomen sanakirjat valaisevat asiaa sillä tavoin, että 1745 ilmestynyt Jusleniuksen sanakirja ei vielä anna *raamattu*-sanalle muuta merkitystä kuin 'kirja, kirjoitus'. Sen sijaan v. 1787 valmistuneessa Gananderin sanakirjassa on tämän lisäksi 'Bibliaan' viittaavia selityksiä. Viime vuosisadan sanakirjoissa aina Lönnrotiin saakka on *raamattu*-sanalle annettu rinnakkain sekä 'kirjaan' että 'Bibliaan' viittaavia merkityksiä.

Se muutos, että *raamattu* on alkujaan mielletty yleensä 'kirjaa, kirjoitusta' merkitseväksi appellatiiviksi mutta myöhemmin yhtä kirjaa tarkoittavaksi propriksi, on ollut vähittäinen eikä sitä voida tarkoin ajoittaa. Käytettävissä olevien tietojen nojalla voitaneen sanoa, että muutos on tapahtunut vähitellen 1700- ja 1800-luvuilla.

Itse Raamatun teksti on tässä niin kuin monissa muissakin suhteissa ollut jäljessä kielen yleisestä kehityksestä. Ensinnäkin ns. vanha kirkkoraamattu

oli ainoana käytössä 1900-luvulle saakka, ja siinä on Uudessa testamentissa sana *raamattu* säilytetty kaikissa niissä kohdissa, joissa se on ollut jo Agricolalla, lukuun ottamatta kolmea tapausta, joissa kuitenkin jo 1642:n Raamattu on luopunut tämän sanan käytöstä. Vielä v. 1913 hyväksytyssä UT:n suomen-noksessa on säilynyt kuriositeettina kahdessa kohdassa *raamattu*-sanan monnikkomuoto, vaikka sana jo silloin on yleisessä kielitajussa varmasti ollut *Bibliaa* tarkoittava erisnimi. Varmaan tällainen jälkijätöinen *raamattu*-sanan käyttö on monesta Raamatun lukijasta tuntunut hämmäntävältä.

LÄHTEET

- AGR. I–III = *Mikael Agricolan teokset*. Uudistettu näköispainos. Porvoo 1987.
- AHLMAN, FERD. 1874: *Svensk-Finsk och Finsk-Svensk Ordbok. Ruotsalais-Suomalainen ja Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Helsinki.
- ALHONIEMI, ALHO 1957–58: Westhin koodeksin sanaluettelo. Kortistona Turun yliopiston suomen kielen oppiaineessa.
- Biblia, das ist, die ganze Heilige Schrift Deusch.* MART. LUTH. Wittemberg. M. D. XXXIII. Faksimile-Ausgabe Leipzig 1934–1935.
- Biblia eli Pyhä Raamattu, Wanha ja Uusi Testamenti*. Suomen Biblia-seuralda toimitettu. Turusa 1817.
- Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Stockholmis 1642.
- Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Turusa 1685.
- Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi*. Turusa 1758.
- Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*. Turusa 1776.
- Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*. Rävölisä 1777.
- Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*. Porwoossa 1853.
- Biblia Se on Koko Pyhä Raamattu*. Helsingissä 1886.
- Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu*. Suomen Rauhanyhdistysten keskusyhdistyksen Oulussa kustantama painos. Pieksämäki 1979.
- Biblia Thet är: All then helgha Schrift, På Swensko*. Stockholm 1618.
- ER. = Desiderii ERASMI ROTERODAMI *Opera Omnia*. Tomus VI. Unveränderter reprographischer Nachdruck der Ausgabe Leiden 1705. Hildesheim 1962.
- EURÉN, G. E. 1860: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Hämeenlinna.
- EUROPAEUS, D. E. D. 1853: *Svenskt-Finskt Handlexikon. Ruotsalais-Suomalainen Sanakirja*. SKST 16 Osa. Helsingfors 1853.
- FLORINUS, HENRIK: *Nomenclatura*. Näköispainos Henrik Florinuksen vuonna 1678 painetusta latinalais-ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta. Pieksämäki 1976.
- FLORINUS, HENRICUS 1733: *Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Fennonicum*. Stockholm.
- GANANDER, CHRISTFRID: *Nytt Finskt Lexicon I–III*. Näköispainos. Tutkimuslaitos Suomen Suvun julkaisuja II 1–3. Porvoo 1937–1940.
- : *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut LIISA NUUTINEN. SKST 676. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95. Hämeenlinna 1997.
- : *Nytt Finskt Lexicon hakemisto*. Toimittanut LIISA NUUTINEN. SKST 688. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 100. Hämeenlinna 1997.
- GVB = Ruotsalainen Raamattu 1541 (ns. Kustaa Vaasan Raamattu). Ks. LINDQVIST, NATAN 1941.
- HELENIUS, CARL 1838: *Suomalainen ja Ruotsalainen Sanakirja*. Åbo.
- HJELT, ARTHUR 1909: Mikael Agricola Uuden testamentin kääntäjänä. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran pöytäkirjat liitteineen* 8 s. 41–66. Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1986: Suomalaisen Raamatun historiaa. *Bibliophilos* 1/1986.
- Index Agricolaensis I–II*. Päätoimittaja ESKO KOIVUSALO. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Helsinki 1980.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1997: *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. Vammala.

- JOKI, AULIS J. 1989: Sanastomme perusaineokset. *Nyky-suomen sanavarat*. Toim. JOUKO VESIKANSA. Juva.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Stockholm. Näköispainos. Helsinki 1968.
- JUVA, EINAR W. 1964: *Suomen kansan historia. I. Esihistoria ja keskiaika*. Keuruu.
- L = *Biblia, das ist, die gantz Heilige Schrift Deudsch*. (Ks. t.)
- LINDQVIST, NATAN 1941: *Nya Testamentet i Gustav Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Stockholm.
- LÖNNROT, ELIAS: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II*. Toinen, manul-menetelmällä jäljennetty painos. Porvoo 1913.
- MAT: ks. Agr. I–III.
- MIKKOLA, JOOS. J. 1894: *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen*. SUST VIII. Helsingfors.
- NT = *Ruotsalainen Uusi testamentti 1526*. Ks. LINDQVIST, NATAN 1941.
- Nyky-suomen sanakirja 1–6*. Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Päätoimittaja MATTI SADENIEMI. Porvoo 1951–1961.
- PENTTILÄ, AARNI 1931: *Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan fragmentin kielestä*. Vähäisiä kirjelmiä LXXVII. Helsinki.
- PIPPING, FREDRIK WILHELM 1856–1857: *Luettelo Suomexi präntätyistä kirjoista, kuin myös muutamista muista teoksista, joissa löytyy joku kirjoitus Suomen kielellä, taikka joku johdatus siitä tuntemaan*. Helsingfors. Jäljennöspainos, Porvoo 1967.
- PUUKKO, A. F. (toim.) 1950: *Raamatun aakkosellinen hakemisto. I osa. Vanha testamentti*. Kemi. *Pyhä Raamattu*. Vanha testamentti vuonna 1861 asetetun raamatunkäännöskomitean suomen-noksen perustuksella kielellisesti muodostettuna. Uusi testamentti suomen-noksena, jonka Suomen seitsemäs yleinen vuonna 1913 pidetty Kirkolliskokous on päättänyt ottaa toistaiseksi vanhan käännöksen ohella väliaikaiseen käytäntöön. Suomen Kirkon Sisälähetysseura Suomen Piipiaiseuran avustamana. Sortavala 1931.
- Pyhä Raamattu*. Vanha testamentti. XI yleisen Kirkolliskokouksen vuonna 1933 käytäntöön ottama suomen-nos. Uusi testamentti. XII yleisen Kirkolliskokouksen vuonna 1938 käytäntöön ottama suomen-nos. Pieksämäki 1975.
- Pyhä Raamattu*. Vanha testamentti. Uusi testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomen-nos. Suomen Piipiaiseura. Mikkel 1992.
- Pyhä Raamattu. Uusi testamentti*. (Helsinki 1886.)
- R 1642: ks. *Biblia* -- 1642.
- R 1886: ks. *Biblia* -- 1886.
- Raamattu*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomen-nos. Suomen Kirkon Sisälähetysseura. Pieksämäki 1992.
- RAPOLA, MARTTI 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolaista Yrjö Koskiseen*. Valikoima. Tietoli-pas 22. Helsinki.
- RENVALL, GUSTAV 1826: *Suomalainen sanakirja*. Aboae.
- SAARISALO, AAPPELI 1965: *Raamatun sanakirja*. Kolmas, uudistettu painos. Helsinki.
- SALO, UNTO 1997: *Ukko ukkosen jumala. Itämerensuomi – eurooppalainen maa*. Toim. KYÖSTI JULKU. Studia historica Fenno-Ugrica 2. Jyväskylä.
- SCHRODERUS, ERICUS 1637: *Lexicon Latino-Scondicum*. Holmiae. Näköispainos Uppsala 1941.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI*. Y. H. TOIVONEN – ERKKI ITKONEN – AULIS J. JOKI – REINO PELTOLA. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–6. Helsinki 1955–1978.
- SKM = *Suomen kielen muistomerkkejä. I. Mikael Agricolan Käsikirja ja Messu*. Julkaisu E. N. SETÄLÄ ja K. B. WIKLUND. SKST 82. Helsinki 1893.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–2*. Päätoimittajat ERKKI ITKONEN – ULLA-MAIJA KOLONEN. SKST 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Jyväskylä 1992–1995.
- Suomen kielen perussanakirja 1–3*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Päätoi-mittaja RISTO HAARALA. Helsinki 1990–1994.
- TOIVANEN, AARNE – SOINILA, SAULI 1992: *Raamatun Uusi Hakusanakirja. 2. osa. Uusi testamentti*. Juva.
- 1993: *Raamatun Uusi Hakusanakirja. 1. osa. Vanha testamentti*. Juva.
- UT 1913: ks. *Pyhä Raamattu* 1931.
- UT 1938: ks. *Pyhä Raamattu* 1975.

Uusi testamentti. Raamatunkäännöskomitean ehdotus. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon keskushallinnon Sarja A 1989:2. Pieksämäki 1989.

Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione. Editio prioribus auctior et emendatior. Holmiae 1644.

VASENIUS, VALFRID 1878: *Suomalainen kirjallisuus 1544–1877. Aakkosellinen ja aineenmukainen luettelo*. Helsinki.

VASMER, MAX 1953: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Erster Band. Heidelberg.

WEGELIUS, JOH. 1747: *Se Pyhä Ewangeliumillinen Walkeus Taiwallisesa Opisa Ja Pyhäsa Elämäsä Ulostettu sijtä Pyhästä Raamatusta. Se Edellinen Osa*. Stockholmisa.

Westhin koodeksi: ks. Alhoniemi 1957–58 ja SKM I.

VUORELA, VILHO 1951: *Raamatun hakusanakirja. I. Vanha testamentti*. Turku.

————— 1954: *Raamatun hakusanakirja. II. Uusi testamentti*. Turku:

OSMO IKOLA: *Das finnische Wort raamattu bei Agricola und in der neueren Schriftsprache*

Das heutige finnische Wort *raamattu* ist ein Eigenname, die Bezeichnung für das zentrale Buch der christlichen Lehre, und entspricht den internationalen Begriffen *Biblia*, *Bibel*, *Bible* etc. Der Begriff wurde im 14. Jahrhundert aus dem altslawischen Wort *gramata* mit der Bedeutung 'Buchstaben, Schrift, Brief' ins Finnische entlehnt. Der slawische Begriff ist seinerseits aus dem griechischen Wort *grámmata* (Pl.) entlehnt. Im Estnischen findet sich der Begriff in der Form *raamat*, allerdings mit der Bedeutung 'Buch, Schrift'.

Bei Michael Agricola, dem finnischen Reformator und Schöpfer der finnischen Schriftsprache, tritt das Wort im 16. Jh. häufig auf. In seiner Sprache ist es jedoch ein Appellativum, also ein Gattungsname. Im Neuen Testament von Agricola, im eigentlichen Bibeltext, erscheint das Wort 51 Male. Der Verfasser des vorliegenden Artikels hat diese Belege des Wortes *raamattu* mit der lateinischen Übersetzung des Neuen Testaments von Erasmus von Rotterdam, der deutschen Übersetzung von Martin Luther und den schwedischen, in den Jahren 1526 und 1541 erschienenen Übersetzungen verglichen, die Agricola als zentrale Quellen dienten. Der Vergleich macht deutlich, dass *raamattu* bei Agricola oft den Begriffen lat. *scriptura*, deutsch *schrift* und schwedisch *schrift* entspricht, andererseits aber auch lat. *liber*, deutsch *buch* und schwedisch *book*. Agricola war also der Auffassung, dass das Wort *raamattu* für beide Fälle anwendbar sei, z.B. 1. Kor. 15:3 *Ramathuiden* ielken, lat. *secundum Scripturas*, dt. nach der *Schrift*, schwed. *effter Scriffterna*; Luk. 3:4 Esaian Prophetan sarnan *Ramatus*, lat. in *libro* sermonum Hesaiae prophetae, dt. jnn dem *buch* der rede Isaiaes des Propheten, schwed. j then *boken* aff Jsaie Prophetes ordom.

In der Sprache Agricolas ist also *raamattu* kein Eigenname, ebensowenig wie dt. *schrift* und *buch*. In den ältesten finnischen Wörterbüchern, einbegriffen das im Jahr 1745 erschienene Wörterbuch von Daniel Juslenius, findet sich für das Wort *raamattu* die Bedeutung 'Biblia' überhaupt nicht, sondern nur die Bedeutung 'Buch' oder 'Schrift'. Zum ersten Mal wird die Bedeutung 'Biblia' im Wörterbuch von Christfrid Ganander angeführt, dessen Manuskript im Jahre 1787 fertiggestellt war. Aber auch hier werden daneben die appellativischen Bedeutungen 'Schrift, Buch' usw. genannt. So ist es auch noch weiterhin in den meisten Wörterbüchern des 19. Jahrhunderts: einerseits steht für *raamattu* die appellativische Bedeutung 'Schrift, Buch', andererseits auch der Eigenname im Sinne von 'Biblia'.

Die erste finnische Gesamtausgabe der Bibel, erschienen 1642, hält sich im Neuen Testament ziemlich getreu an die finnische Übersetzung von Agricola. Wenn der Agricola-Text 51 Belege des Wortes *raamattu* aufweist, sind es im Neuen Testament der Bibel aus dem Jahr 1642 insgesamt 48. Die darauffolgenden Bibelaufgaben waren immer redigierte Ausgaben des früheren Textes, sodass diese 48 Belege von *raamattu*, die meist die Bedeutung 'Schrift' oder 'Buch' haben, bis ins 20. Jh. im Neuen Testament bewahrt bleiben. Im Neuen Testament von 1913, das die erste neue Übersetzung desselben nach Agricola ist, findet sich noch 20 Male *raamattu*, und in der darauffolgenden, 1938 akzeptierten Version, insgesamt 17mal. Erst die neueste, im Jahr 1992 eingeführte Übersetzung, vertritt eine radikalere Auslegung und hält sich genauer an den Urtext. Hier findet sich *raamattu* nur noch 5mal.

Der Titel der ersten finnischen Bibel von 1642 lautet *Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi* und entspricht wortwörtlich dem Titel der Lutherbibel *Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrift Deudsch* und auch denjenigen der damaligen schwedischen Bibeln. Das Wort *raamattu* wird hier also im Sinne von 'schrift; Schrift' gebraucht. Diese Bezeichnung hielt sich bis ins 19. Jh., wengleich andere Bibelausgaben mit *Pyhä Raamattu* (Die Heilige Schrift/ Die Heilige Bibel) betitelt wurden. Die erste finnische Bibel mit dem offiziellen Titel *Raamattu* ist 1992 erschienen.

Auf Grund der untersuchten Wörterbücher scheint es, dass das Verständnis des Begriffes *raamattu* als Eigenname im 18. Jahrhundert eingesetzt hat. Die Änderung war natürlich sehr langsam. Allerdings ist zu berücksichtigen, dass die Sprache der offiziellen Bibel aus natürlichen Gründen nicht mit der allgemeinen Sprachentwicklung Schritt hielt, und der Gebrauch von *raamattu* als Eigenname wurde wohl im Laufe des 19. Jahrhunderts vorherrschend.